

ԲՈՒԼՂԱՐԻԱՅԻ ԹՈՒՐՔԱԼԵԶՈՒ ՓՈՔՐԱՄԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԵԾ ԱՐՏԱԳԱՂԹԸ 1989 Թ.

ՎԱՂԱՐՇԱԿ ՀԱԿՈՐՅԱՆ

1908 թ. Բուլղարիայի անկախության հռչակումից ի վեր տարբեր ժամանակաշրջաններում դեպի Թուրքիա բուլղարաթուրքերի ներհոսքը պայմանավորված է եղել տնտեսական, սոցիալական, իսկ խորհրդային կարգերի հաստատումից հետո նաև քաղաքական հանգամանքներով:

Երկրորդ համաշխարհային պատերազմի ավարտին Բուլղարիայում հաստատված խորհրդային կարգերն արմատական փոփոխությունների առիթ հանդիսացան ոչ միայն երկրի քաղաքական կյանքի, այլև միգրացիոն գործընթացների համար: Երկրի քաղաքացիների ազատ տեղաշարժի հնարավորությունը սահմանափակվեց հատկապես սահմանային խիստ վերահսկողության և անձնագրերի տրամադրման բարդ համակարգերի ներդրմամբ: Այս տարիներին Բուլղարիայից արտագաղթը դեպի այլ երկրներ պայմանավորված էր հիմնականում իշխանության մասնակցությամբ¹:

Հետպատերազմյան շրջանում Բուլղարիայից թուրք փոքրամասնության արտագաղթի հարցում իշխանությունն իր առաջին լուրջ մասնակցությունն ունեցավ, երբ 1949 թ. որոշում կայացրեց հողի պետականացման մասին: Այն առիթ հանդիսացավ, որպեսզի 1950-1951 թթ. հողագործությամբ զբաղվող շուրջ 154.000 թուրք քաղաքացիներ տեղափոխվեին Թուրքիա²: Այս շրջանում Բուլղարիայից թուրքերի գաղթը խթանում էր նաև սոցիալիզմի հետ Բուլղարիայում հաստատված աթեիզմը, ինչը սահմանափակում էր ինչպես քրիստոնյաների, այնպես էլ մահմեդականների կրոնական իրավունքները³:

Արտագաղթի երևույթը նկատելի էր, թեև ոչ մեծ չափերով, նաև 1970-ական թթ.: Այս շրջանում 33.000 էթնիկ թուրքեր, համաձայն երկկողմ համաձայնագրի, տեղափոխվեցին Թուրքիա:

¹ **Markova E.**, Effects of Migration on Sending Countries: Lessons from Bulgaria, GreeSE Paper №35, 2010, London, p. 3.

² **Çolak F.**, Bulgaristan türklerinin Türkiye'ye göç hareketi (1950-1951), Tarih Okulu, Sayı XIV, 2013, ss 120-121.

³ **Նահապետյան Հ.**, Բուլղարաթուրքեր. Անկարայի 5-րդ շարասյունը, «21-րդ ԴԱՐ», թիվ 1 (15), 2007թ., էջ 80:

Խորհրդային ժամանակաշրջանում բուլղարաթուրքերի վերջին և ամենամեծ արտագաղթը տեղի ունեցավ 1980-ական թթ. վերջին, որին իր լուրջ և անմիջական մասնակցությունը ցուցաբերեց Բուլղարիայի կառավարությունը՝ երկրի կոմկուսի առաջնորդ Տոդոր Ժիվկովի գլխավորությամբ:

Իշխանության կողմից նման կարևոր որոշման ընդունման համար առիթ հանդիսացան 1989 թ. մայիսի 20-21-ին երկրի ողջ տարածքում տեղի ունեցած բուլղարաթուրքերի բազմահազարանոց ցույցերը, որոնք ուղղված էին 1980-ական թթ. թուրքերի «բուլղարականացման» քաղաքականության դեմ⁴:

Բուլղարիայի թուրք փոքրամասնության խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով որոշում կայացվեց կազմակերպել վերջիններիս արտագաղթը դեպի Թուրքիայի Հանրապետություն: Նման որոշում կայացնելու պատճառը, ըստ Տ. Ժիվկովի, Բուլղարիայի թուրք բնակչության աննախադեպ աճն էր: Տ. Ժիվկովը ԽՍՀՄ առաջնորդ Մ. Գորբաչովին տեղեկացրել էր, որ թուրք բնակչության թիվը տարեկան աճում է 10-15 հազարի սահմաններում և անհրաժեշտ է կազմակերպել շուրջ 200-300.000, եթե հնարավոր է նույնիսկ 500.000 թուրքերի արտագաղթը⁵:

Այդ նպատակով 1989 թ. մայիսի 29-ին Տ. Ժիվկովն ազգային հեռուստատեսությամբ երկրի հասարակությանն ուղղված իր ելույթում կոչ արեց Թուրքիայի իշխանություններին բացել սահմանը հայրենակիցների առջև⁶: Ի պատասխան Բուլղարիայի կոմկուսի առաջնորդի՝ Թուրքիայի վարչապետ Թ. Օզալն իր համաձայնությունը տվեց սահմանի բացման հարցում՝ նշելով, որ Բուլղարիայի հետ սահմանը երբեք չի փակվի իր հայրենակիցների առջև⁷: Նման հայտարարությունը չափազանց տարօրինակ էր՝ հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ սահմանները բացվելուց ընդամենը երկու ամիս անց Անկարան կրկին փակեց սահմանադռները թուրք գաղթականների առջև:

⁴ IV Türkiyeye göç, p. 45, http://www.tbmm.gov.tr/kultursanat/yayinlar/yayin073/073_00_010.pdf

⁵ Petkova L., The Ethnic Turks in Bulgaria: Social Integration and Impact on Bulgarian – Turkish Relations, 1947-2000, The Global Review of Ethnopolitics, Vol. 1, no. 4, June 2002, p 48.

⁶ Minorities in Southeast Europe, Turks of Bulgaria, Center for Documentation and Information on Minorities in Europe – Southeast Europe (CEDIME-SE), p. 8, <http://www.greek-helsinki.gr/english/reports/CEDIME-Reports-Minorities-in-Bulgaria.html>

⁷ Gündüz A., Bulgaristandan Türkiyeye türk göçü (1989 örneği), Kırklareli Üniversitesi Balkan Araştırmaları Uygulama ve Araştırma Merkezi, 2013, s 4, <http://www.kirklareli.edu.tr/download/by-files/46832543.html>

Բուլղարիայի հետ Թուրքիայի սահմանը պաշտոնապես բացվեց 1989 թ. հունիսի 3-ին: Ըստ Բուլղարիայի ներքին գործերի նախարարության տվյալների, որին 1989 թ. հունիսի 7-ին Բուլղարիայի կոմունիստական կուսակցության քաղխորհրդի նիստին հանձնարարվել էր զբաղվել բուլղարաթուրքերի արտագաղթի կազմակերպման աշխատանքներով, հուլիսի 6-ի դրությամբ Թուրքիա տեղափոխվելու դիմում էին ներկայացրել 370.291 թուրքեր, որից 89.321-ը Վառնայի, 124.543-ը Ռազգրադի, 42.438-ը Բուրգասի, 97.194-ը Հասկովի, 539-ը Սոֆիայի շրջաններից: 1989 թ. հուլիսի 7-ին արտերկրի անձնագիր ստացած 125.441 անձանցից 111.336-ը արդեն լքել էին Բուլղարիան⁸:

Ընդհանուր առմամբ մինչև օգոստոսի 21-ը Բուլղարիայից Թուրքիա էին անցել 300.000-ից ավելի թուրք մահմեդականներ⁹:

Սակայն այս թիվը կարող էր շատ ավելի մեծ լինել, եթե չլիներ Թ. Օզալի կողմից սահմանները փակելու մասին որոշումը: Վերջինս նման որոշում կայացնելու համար ուներ երկու հիմնական պատճառ: Նախ, ինչպես նշում էր Թ. Օզալը, Թուրքիան պատրաստ էր տարեկան ընդունելու առավելագույնը 30.000 քաղաքացու, մինչդեռ յուրաքանչյուր օր Բուլղարիայի սահմանն էին հատում մոտավորապես 4000 բուլղարաթուրքեր: Եվ վերջապես Թուրքիայի համար շահեկան չէր, որպեսզի Բուլղարիան վերջնականապես ազատվեր թուրքական համայնքից, քանզի կարող էր հետագայում լուրջ և կարևոր դեր ունենալ Թուրքիայի արտաքին քաղաքականության համար:

Բուլղարիայի իշխանության քաղաքականությունը խիստ քննադատության արժանացավ ԱՄՆ-ի կողմից: Միևնույն ժամանակ ԱՄՆ-ի Կոնգրեսը որոշում կայացրեց Թուրքիային հատկացնել 10 մլն դոլարի օգնություն՝ ներգաղթյալների հետ կապված խնդիրները լուծելու համար¹⁰: Վերջիններս սկզբնական շրջանում բնակեցվեցին Թուրքիայի սահմանամերձ շրջաններում ստեղծված ճամբարներում, իսկ հետագայում ներգաղթյալները վերաբնակեց-

⁸ **Muyhtar F.**, The Human Rights of Muslim in Bulgaria in law and politics since 1878, Bulgarian Helsinki Committee, Sofia, 2003, p. 82.

⁹ **Çetin T.**, Bulgaristandan Türkiyeye son Türk göçünün (1989), Sosyo-ekonomik etkileri, Turkish Studies, International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Vol. 4/3, 2009, p. 615.

¹⁰ **Zahariev B.**, The Treatment of Ethnic Turks by the Bulgarian Communist Party and their Status Quo, p.19, <http://www.ithaca.edu/hs/depts/history/docs/histjourndocs/spring04/turkish-minorities.pdf>

վեցին երկրի տարբեր շրջաններում¹¹:

Բնակավայր	Մարդ	%
Ստամբուլ	84,255	30.0
Բուրսա	67,378	24.0
Թեքիրդաղ	30,828	11.0
Իզմիր	25,489	9.1
Քոջաեյի	12,276	4.3
Էսքիշեհիր	9,845	3.5
Քըրքլարեյի	7,045	2.5
Անկարա	5,157	1.8
Բալքեսիր	4,852	1.7
Մանիսա	3,899	1.4
Այլ	30,035	10.7
Ընդամենը	281,059	100.0

Հատկանշական է, որ թեև մասնագիտական գրականության մեջ գերակայում է այն կարծիքը, որ բուլղարաթուրքերի արտագաղթը Բուլղարիայի կառավարության քաղաքականության արդյունքն էր, այնուամենայնիվ կարևոր է նաև կարևոր հանգամանք, որը նպաստող գործոն հանդիսացավ արտագաղթի հարցում, և որը շատ ավելի քիչ է շրջանառվում խնդիրն ուսումնասիրողների շրջանում. դա «բոլլուքն» էր՝ բուլղարաթուրքերի պատկերացումներում առկա առատ և «ոսկե» երկիրը, որի մասին վերջիններս երազել էին տարիներ շարունակ, որտեղ, համոզված էին, պետք է գտնեին բարեկեցիկ կյանք և սոցիալական լավ պայմաններ¹²:

¹¹ Çetin T., նշվ. աշխ., էջ 620:

¹² Dimitrova D., Bulgarian Turkish Immigrants of 1989 in the Republic of Turkey, Between Adaptation and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey, http://www.omda.bg/public/imir/studies/nostalgia_2.html

Սակայն վերջիններին սպասելիքները չարդարացան, և շուտով ստիպված էին կանգնել լուրջ դժվարությունների առաջ: Պատճառը նախ և առաջ հասարակական լարվածությունն էր թուրք ներգաղթյալների նկատմամբ: Վերջիններս Թուրքիայի բնակիչների կողմից ընկալվում էին որպես օտարներ, «գյավուրներ», որոնք, ըստ թուրքերի, տարբերվում էին ինչպես իրենցից, այնպես էլ նախկինում Թուրքիա գաղթած բուլղարաթուրքերից¹³: Շատ դեպքերում այդ լարվածությունը վերաճում էր թշնամանքի, քանի որ շատերն իրենց գործազրկության հիմնական պատճառը համարում էին Բուլղարիայից Թուրքիա տեղափոխված թուրքերին¹⁴: Թուրքերենի վատ իմացությունը, գործազրկությունը, պատմամշակութային, կենցաղային տարբերությունները լրացուցիչ դժվարությունների և հասարակությունից մեկուսացման առիթ էին բուլղարաթուրքերի համար¹⁵:

Կրոնը ևս լրացուցիչ խոչընդոտ հանդիսացավ այն բուլղարաթուրքերի համար, ովքեր ցանկանում էին նոր կյանք սկսել Թուրքիայում: Բուլղարիայում երկար տարիներ աթեիզմի առկայությունը լուրջ ազդեցություն էր ունեցել թուրքական համայնքի վրա: Նրանցից շատերի համար մահմեդականության կանոններն օտար էին, իսկ նրանք, ովքեր իրենց համարում էին հավատացյալներ, ամենևին Դուրանի մոլի հետևորդներ չէին, իսկ մզկիթ հաճախելը նրանցից շատերի համար պարտադիր պայման չէր¹⁶: Վերոնշյալ դժվարությունները հիմնական պատճառ հանդիսացան, որպեսզի 1990 թ. Բուլղարիայում ժողովրդավարության հաստատումից հետո շուրջ 150.000 բուլղարաթուրքեր, որոնք կազմում էին արտագաղթողների մոտ 42 %-ը, վերադառնան Բուլղարիա¹⁷:

1989 թ. բուլղարաթուրքերի արտագաղթը, որն ամենամեծ միգրացիոն

¹³ Zahariev B., նշվ. աշխ., էջ 23, <http://www.ithaca.edu/hs/depts/history/docs/histjourndocs/spring04/turkishminorities.pdf>

¹⁴ Zhelyazkova A., The Social and Cultural Adaptation of Bilgarian Immigrants in Turkey, http://www.omda.bg/public/imir/studies/nostalgia_1.html

¹⁵ Zahariev B., նշվ. աշխ., էջ 23, <http://www.ithaca.edu/hs/depts/history/docs/histjourndocs/spring04/turkishminorities.pdf>

¹⁶ Dimitrova D., Bulgarian Turkish Immigrants of 1989 in the Republic of Turkey, Between Adaptacion and Nostalgia: The Bulgarian Turks in Turkey, http://www.omda.bg/public/imir/studies/nostalgia_2.html

¹⁷ Minorities in Southeast Europe, Turks of Bulgaria, Center for Documentation and Information on Minorities in Europe - Southeast Europe (CEDIME-SE), p. 10, <http://www.greekhelsinki.gr/english/reports/CEDIME-Reports-Minorities-in-Bulgaria.html>

գործընթացն էր Բուլղարիայից Թուրքիա արտագաղթի պատմության ընթացքում, ճգնաժամային փուլի հասցրեց բուլղարա-թուրքական հարաբերությունները¹⁸: Երկու երկրների միջև առկա խնդիրը լուծելու նպատակով 1989 թ. հոկտեմբերի 30-ին Քուվեյթում սկսվեց բանակցային գործընթաց, որը բխում էր ինչպես Բուլղարիայի, այնպես էլ Թուրքիայի շահերից: Նախ, այն միջոց էր, որպեսզի Բուլղարիան վերականգնի իր վնասված միջազգային հեղինակությունը: Ինչ վերաբերում էր Թուրքիային, ապա վերջինիս անհրաժեշտ էր բանակցություններ սկսել Բուլղարիայի հետ, քանի որ շահագրգռված էր Բուլղարիայից թուրք փոքրամասնության արտագաղթի կասեցմամբ¹⁹: Բանակցությունների ընթացքում Թուրքիայի արտաքին գործերի նախարար Մեսութ Յըլմազը հանդես եկավ մի շարք առաջարկություններով, որոնք վերաբերում էին Բուլղարիայում թուրք փոքրամասնության կրոնի ազատ դավանմանը, թուրքերենի գործածմանը, մահմեդական անունների վերականգնմանը և այլն: Քուվեյթում երկու երկրների միջև սկսված բանակցությունները չտվեցին դրական արդյունք, քանի որ Բուլղարիան ի սկզբանե միտված էր ձգձգելու բուլղարաթուրքերի հետ կապված խնդիրների քննարկումը²⁰:

1989 թ. Բուլղարիայի թուրք փոքրամասնության արտագաղթը մեծ արձագանք գտավ միջազգային հանրության շրջանակներում: Բուլղարիայի իշխանությունների քաղաքականությունը քննադատեցին այնպիսի երկրներ, ինչպիսիք են ԱՄՆ-ը, Իսրայելը, նախկին Գերմանիայի Դեմոկրատական Հանրապետությունը, մի շարք իսլամական երկրներ, այնպիսի սոցիալիստական երկիր, ինչպիսին էր Ռումինիան և այլն²¹:

1989 թ. բուլղարաթուրքերի արտագաղթը բացասական ազդեցություն ունեցավ Բուլղարիայի ինչպես արտաքին, այնպես էլ ներքին քաղաքական կյանքի վրա: Թուրք բնակչության արտագաղթը լուրջ կորուստ էր երկրի տնտեսության, մասնավորապես գյուղատնտեսության համար: Մեծ էր վնասը հատկապես ծխախոտի արդյունաբերության ոլորտում, որը մեծ նշանակություն ուներ Բուլղարիայի արտահանման շուկայում: Ինչ վերաբերում է Թուրքիայում ապաստան գտած բուլղարաթուրքերին, ապա վերջիններս կարողացան իրենց երկքաղաքացիության շնորհիվ Բուլղարիայի հետագա ընտրություններում

¹⁸ **Demirtaş-Çoşkun B.**, Turkish-Bulgarian Relations in the Post-Cold War Era: The Exemplary Relationship in the Balkans, The Turkish Yearbook, Vol. XXXII, 2001, p. 27.

¹⁹ **Muyhtar F.**, The Human Rights of Muslim in Bulgaria in law and politics since 1878, p. 84,

²⁰ Նույն տեղում:

²¹ Նույն տեղում:

ապահովել թուրքական «Իրավունքների և ազատությունների շարժում» կուսակցության ինչպես բարձր ցուցանիշը, այնպես էլ ակտիվ մասնակցությունը երկրի ներքին և արտաքին քաղաքական կյանքին:

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1989 թ. գարնանը Բուլղարիայի ողջ տարածքում տեղի ունեցան բուլղարաթուրքերի բազմահազարանոց ցույցեր, որոնք ուղղված էին 1980-ական թթ. թուրքերի «բուլղարականացման» քաղաքականության դեմ: Խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով Բուլղարիայի կառավարությունը որոշում կայացրեց կազմակերպել թուրքերի արտագաղթը դեպի Թուրքիայի Հանրապետություն: Այդ նպատակով 1989 թ. մայիսի 29-ին Տ. Ժիվկովը կոչ արեց Թուրքիայի իշխանություններին բացել սահմանը հայրենակիցների առջև: Բուլղարիայի հետ Թուրքիայի սահմանը պաշտոնապես բացվեց 1989 թ. հունիսի 3-ին: Ընդհանուր առմամբ մինչև օգոստոսի 21-ը Բուլղարիայից Թուրքիա էին անցել 300.000-ից ավելի թուրք մահմեդականներ, որոնցից 100.000-ը հետագայում վերադարձան Բուլղարիա:

Բանալի բառեր – թուրք, Բուլղարիա, Թուրքիա, արտագաղթ, իշխանություն:

ВЕЛИКИЙ ИСХОД ТУРКОЯЗЫЧНОГО МЕНЬШИНСТВА БОЛГАРИИ В 1989 Г.

ВАГАРШАК АКОПЯН

Весной 1989 г. на территории всей Болгарии прошли многотысячные митинги болгарских турок, которые были направлены против политики «болгаризации» турок в 1980-х гг. Для окончательного решения проблемы правительство Болгарии приняло решение подготовить эмиграцию болгарских турок на территорию Турецкой Республики. С этой целью в 1989 г. Тодор Живков призвал турецкие власти открыть границу перед соотечественниками. Граница Турции официально открылась 3 июня 1989 г. В общем счете, до 21 августа из Болгарии в Турцию перебрались более 300.000 турецких мусульман, 100.000 из которых в дальнейшем вернулись в Болгарию.

Ключевые слова – турки, Болгария, Турция, эмиграция.

THE “REMOVAL” OF TURKISH-SPEAKING MINORITY OF BULGARIA IN 1989

VAGHARSHAK HAKOBYAN

In the spring of 1989 mass demonstrations of Bulgarian Turks took place to abolish the act to naturalize its Turkish residents. To resolve entirely this problem the Bulgarian government decided to “remove” the Turkish residents from its territory. For this reason, the Head of State of the People’s republic of Bulgaria, Todor Zhivkov on May 29, 1989 appealed to the Turkish government to accept its Turkish residents. The Turkish government agreed and opened its borders on the 3rd of June. By the 21st of August of 1989 more than 300 000 Bulgarian Turks had left the country. However, about 100 000 of them returned back to Bulgaria.

Key words – a turk, Bulgaria, Turkey, emigration, government.